

Lorestan University

The Tools of Satan for Deceiving Humanity from the Perspective of the Holy Qur'an

Ali Mohammad Khairali Andalib¹ , Mohsen Ehteshaminia² and Nahdeh Fawzi³

1. Department of Quranic and Hadith Sciences, Central Tehran Branch, Islamic Azad University of Tehran, Tehran, Iran.
Email: A.andalib@iau.ac.ir
2. Corresponding Author, Department of Quranic and Hadith Sciences, Central Tehran Branch, Islamic Azad University of Tehran, Tehran, Iran. Email: moh.ehteshami_neya@iauctb.ac.ir
3. Department of Arabic Literature, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.
Email: Nah.fawzi@iauctb.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received 07 November 2025
Received in revised form 06 February 2026
Accepted 09 March 2026
Available online 21 March 2026

Keywords:

Satanic Deception,
Threatening Temptations of Satan,
Satan's Deceptive Tools for Misleading Human Beings,
The Power of Human Reason and Free Will

ABSTRACT

Objective: Investigating the nature of Satan and his methods of influencing human thoughts and behaviors is a vital subject within Qur'anic studies and Islamic ethics. This is primarily because human deviation from the divine path often results from the gradual influence of satanic temptations. Therefore, clarifying Satan's fundamental reality and analyzing his strategies of seduction can significantly aid in identifying the causes of human misguidance and developing effective countermeasures. Such understanding also enhances individuals' spiritual and moral awareness in confronting deviant tendencies.

Method: This study employs a descriptive-analytical approach. The data were collected through library research and note-taking from academic sources, then analyzed qualitatively.

Results: The findings reveal that Satan employs a variety of tactics to lead humans astray. These include inciting the lower self, inducing forgetfulness of God's remembrance, planting false promises and prolonged desires, beautifying sinful acts, whispering secretly, and fostering forgetfulness and hostility among individuals. His influence is exerted gradually through a step-by-step process.

Conclusion: However, humans possess the capacity to resist these temptations by utilizing two divine gifts: intellect and free will. Satan cannot directly control human reason or choice; rather, he infiltrates the faculties of imagination and fantasizing, causing distortions in mental perceptions. This creates a foundation for cognitive errors, ultimately leading to misunderstanding and wrongful behaviors. Therefore, strengthening religious awareness and ethical vigilance can play an important role in neutralizing these influences.

Cite this article: Khairali Andalib, A. M., Ehteshaminia, M. & Fawzi, N. (2026). The Tools of Satan for Deceiving Humanity from the Perspective of the Holy Qur'an. *New Research in Islamic Humanities Studies*, 5 (9), 1-23.
<https://doi.org/10.22034/api.2026.2087516.1704>

© Author(s) retain the copyright and full publishing rights.

DOI: <https://doi.org/10.22034/api.2026.2087516.1704>

Publisher: Lorestan University.

Introduction

The nature of Satan has long been one of the central questions in the fields of theology, Qur'anic studies, and Islamic ethics. Various interpretations have been proposed in religious and exegetical texts. Some scholars have regarded Satan as equivalent to the force of human passions and instincts that drives individuals toward evil and sin (Abazari, 2005). Others have described Satan as a distinct being from the class of angels, while some have considered his origin to be among the jinn; still others, relying on religious texts, have portrayed him as a creature created from fire. However, according to the explicit statements of the Qur'anic verses, Satan (Iblis) is an unbelieving jinn who possesses an independent and real ontological existence; he is not merely an imaginary state or simply equivalent to the commanding self. After recounting the story of Satan's refusal to prostrate before the human being, the Qur'an introduces him as the sworn and manifest enemy of humankind who, from that moment onward, undertook the mission of leading humanity astray until the Day of Resurrection. This role renders Satan one of the key elements in the "system of human free will," since without the presence of a tempter such as Satan, the genuine ground for human testing and voluntary moral development would not exist.

Various Qur'anic verses attribute numerous characteristics to Satan, describing him as arrogant (2:34), rebellious (18:50), disobedient (19:44), defiant (37:7), an enemy (36:60), one who abandons and betrays (25:29), a misleader (28:82), and one who makes false promises and inspires vain hopes (4:120). He is also described as a deceiver, a term indicating his role as a seducer and instigator of delusion. This very attribute his persistent deception and temptation constitutes the primary focus of the present study. From the moment Iblis was expelled from the divine presence, he swore to lead humanity into error and has since employed numerous means to test and cause the downfall of human beings. The fundamental question, therefore, is: through which tools and methods does Satan entrap human beings in the snare of misguidance? Furthermore, what role do human intellect and free will play in confronting these tools? Identifying and explaining these instruments not only clarifies the nature of Satan's enmity but also contributes significantly to enhancing human awareness and vigilance, thereby helping individuals avoid moral and spiritual deviation. Although a number of studies have addressed Satan, his attributes, and his methods of deception, comprehensive and analytical examinations of his deceptive strategies particularly with systematic reference to revealed texts have received relatively limited attention. The present study seeks to address this gap by systematically examining relevant Qur'anic verses and, through a descriptive analytical approach, identifying and explaining the most significant deceptive strategies employed by Satan. In doing so, it aims to provide readers with a deeper understanding that enables them to resist the chain of his temptations more effectively.

Method

This study employs a descriptive-analytical approach. The data were collected through library research and note-taking from academic sources, then analyzed qualitatively.

Results

However, humans possess the capacity to resist these temptations by utilizing two divine gifts: intellect and free will. Satan cannot directly control human reason or choice; rather, he infiltrates the faculties of imagination and fantasizing, causing distortions in mental perceptions. This creates a foundation for cognitive errors, ultimately leading to misunderstanding and wrongful behaviors. Therefore, strengthening religious awareness and ethical vigilance can play an important role in neutralizing these influences.

Conclusion

Satan leads human beings astray through insinuation and the implantation of suggestions in their hearts what may be described as a subtle, covert form of threat. This hidden and gentle threat is a persistent reality confronting humankind, one that has frequently resulted in disobedience to the Divine. Such satanic threats arise from his frustration and estrangement from divine mercy, and are driven by a vengeful intent toward Adam and his descendants. To achieve his objective namely, the misguidance of human beings Satan employs a variety of instruments and techniques. At times, through his whisperings, he incites the lower self that inclines toward wrongdoing; at other times, by inducing heedlessness and effacing the remembrance of God from the human mind, he distances people from their Lord. He also lures them into sin by making false and aimless promises, by easing the path to wrongdoing, or by beautifying sinful acts. Moreover, by sowing division and enmity among individuals, he deprives them of divine mercy and, gradually and step by step, ensnares them within his encirclement, prompting them to spread corruption on earth by their own hands.

Nevertheless, due to the God-given endowments of reason and free will granted precisely to guide human beings and empower them against satanic influence Satan cannot gain dominion over humanity through these very instruments. He is limited to merely inviting human beings toward his aims. It is the human person who, by exercising reason and choice, either accepts that invitation and goes astray, or rejects it and, by seeking refuge in the Divine, is protected from the evil of the accursed Satan and attains salvation.

Author Contributions

All authors contributed equally to the conceptualization of the article and writing of the original and subsequent drafts.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

The authors would like to thank the anonymous reviewers for their insightful comments and constructive feedback, which significantly improved the quality of this manuscript. We also

extend our gratitude to our colleagues for their valuable discussions and technical support throughout this research.

Ethical Considerations

The authors strictly adhered to the highest standards of research integrity. The authors avoided data fabrication, falsification, plagiarism, and any other form of scientific misconduct.

Funding

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest

The authors declare no conflict of interest.

«ابزارهای شیطان» برای «فریب انسان» از منظر قرآن کریم

علی محمد خیرعلی عندلیب^۱، محسن احتشامی نیا^۲، ناهده فوزی^۳

۱. گروه علوم قرآن و حدیث، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. رایانامه: A.andalib@iau.ac.ir

۲. نویسنده مسئول، گروه علوم قرآن و حدیث، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. رایانامه: moh.ehteshami_neya@iauctb.ac.ir

۳. گروه ادبیات عرب، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. رایانامه: Nah.fawzi@iauctb.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی،	هدف: شناخت ماهیت شیطان و شیوه‌های نفوذ او در اندیشه و رفتار انسان از مباحث مهم در معارف قرآنی و اخلاق اسلامی است؛ زیرا انحراف انسان از مسیر هدایت الهی غالباً در نتیجه تأثیر تدریجی و سوسه‌های شیطانی شکل می‌گیرد. از این رو تبیین حقیقت وجودی شیطان و بررسی روش‌های اغواگری او می‌تواند در شناخت عوامل گمراهی انسان و راه‌های مقابله با آن نقش مهمی ایفا کند. این امر به تقویت بینش دینی و اخلاقی انسان در برابر انحرافات نیز کمک می‌کند.
تاریخچه مقاله: تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۸/۱۶	روش پژوهش: این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی انجام شده است. داده‌ها با استفاده از فیش‌برداری از منابع کتابخانه‌ای گردآوری شده و به صورت کیفی مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته‌اند.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۱/۱۷	یافته‌ها: یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که شیطان برای اغوای انسان از راه‌های گوناگونی بهره می‌گیرد؛ از جمله تحریک نفس امّاره، ایجاد غفلت از یاد خدا، القای وعده‌های دروغین و آرزوهای طولانی، زیبا جلوه دادن گناهان، نخواستار پنهانی و ایجاد فراموشی و دشمنی میان انسان‌ها. همچنین تسلط او بر انسان در فرایندی تدریجی و گام‌به‌گام تحقق می‌یابد.
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۱۸	نتیجه‌گیری: با این حال، انسان با بهره‌گیری از دو موهبت الهی عقل و اختیار می‌تواند در برابر این وسوسه‌ها ایستادگی کند. شیطان قادر به تصرف مستقیم در عقل و اختیار انسان نیست، بلکه از طریق نفوذ در قوه وهم و خیال و ایجاد دگرگونی در ادراکات ذهنی، زمینه مغالطه شناختی را فراهم می‌سازد که در نهایت می‌تواند به واژگونی شناخت و بروز رفتارهای نادرست منجر شود. بنابراین تقویت آگاهی دینی و مراقبت اخلاقی می‌تواند نقش مؤثری در خنثی کردن این تأثیرات داشته باشد.
تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۱/۰۱	کلیدواژه‌ها: اغواگری شیطان، وسوسه‌های تهدیدکننده شیطان، ابزارهای فریبنده‌ی شیطان جهت گمراهی انسان، قدرت عقل و اختیار انسان

استناد: خیرعلی عندلیب، علی محمد؛ احتشامی نیا، محسن و فوزی، ناهده. (۱۴۰۵). «ابزارهای شیطان» برای «فریب انسان» از منظر قرآن کریم. *پژوهش‌های نوین*

در مطالعات علوم انسانی اسلامی، (۹)، ۲۳-۱. <https://doi.org/10.22034/api.2026.2087516.1704>

DOI: <https://doi.org/10.22034/api.2026.2087516.1704>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه لرستان.

مقدمه

ماهیت شیطان همواره یکی از پرسش‌های اصلی در حوزه الهیات، قرآن‌پژوهی و اخلاق اسلامی بوده است. در این باره، نظریات متعددی در متون دینی و تفسیری مطرح شده است؛ برخی پژوهشگران، شیطان را معادل نیروی تمایلات نفسانی و غرایز انسانی دانسته‌اند که انسان را به سوی شر و گناه سوق می‌دهد (اباذری، ۱۳۸۴). گروهی دیگر، شیطان را موجودی مختص از جنس ملائکه دانسته یا حقیقت او را نشأت گرفته از جن معرفی کرده‌اند و عده‌ای نیز با اتکاء به متون دینی، او را مخلوقی از جنس آتش توصیف نموده‌اند. با این حال، بر مبنای تصریح آیات قرآن، شیطان (ابلیس) جنی کافر است که ماهیت وجودی مستقل و حقیقی دارد؛ نه صرفاً حالتی پنداری یا معادل نفس اماره. قرآن پس از ذکر داستان سرپیچی شیطان از سجده بر انسان، او را به عنوان دشمن آشکار و سوگندخورده انسان‌ها معرفی می‌کند که از آن پس، مأموریت اغواگری نوع بشر را تا قیامت بر عهده دارد. این جایگاه، شیطان را به یکی از عناصر کلیدی «نظام اختیار در عالم انسانی» تبدیل می‌کند؛ نظامی که بدون وجود عامل اغوا به نام شیطان، زمینه واقعی برای امتحان و کمال اختیاری انسان فراهم نمی‌شد. آیات مختلف قرآنی اوصافی متنوع برای شیطان ارائه می‌دهند؛ همچون مستکبر (بقره: ۳۴)، فاسق (کهف: ۵۰)، معصی (مریم: ۴۴)، مارد (صافات: ۷۷)، دشمن (یس: ۶۰)، خذول (فرقان: ۲۹)، مضل (قصص: ۸۲)، وعده‌دهنده آرزو و دروغ (نساء: ۱۲۰) و نیز «غرور» به معنای فتنه‌گر و فریب‌کار. همین ویژگی اخیر، یعنی فریبندگی و وسوسه‌گری مستمر شیطان، مجهول اصلی پژوهش حاضر است؛ زیرا از لحظه رانده شدن ابلیس از بارگاه الهی، همواره با سوگند به ضلالت کشاندن بشر، ابزارهای متعددی برای آزمون و لغزش انسان‌ها به کار بسته است. پرسش اساسی در این میان آن است که شیطان با استفاده از چه ابزارها و روش‌هایی انسان را گرفتار دام گمراهی می‌کند؟ و نقش عقل و اختیار در مواجهه انسان با این ابزارها چگونه است؟ کشف و معرفی این ابزارها علاوه بر شناخت ماهیت دشمنی شیطان، به ارتقای سطح بینش و هوشیاری مخاطبان و پیشگیری از لغزش آنان کمک شایانی می‌کند.

اگرچه تاکنون پژوهش‌هایی درباره شیطان، صفات او و وسایل اغواگری وی به نگارش درآمده، اما جامعیت و تحلیل تطبیقی ابزارهای انسان فریب شیطان با استناد به متون وحیانی کمتر مورد توجه واقع شده است. پژوهش حاضر در پی آن است تا با جمع‌بندی نظام‌مند آیات مرتبط و با رویکرد توصیفی - تحلیلی، مهم‌ترین ابزارها و ترفندهای انسان‌فریبانه شیطان را شناسایی و تبیین کند تا مخاطب با اندیشه‌ای ژرف‌تر، بتواند در برابر زنجیره اغواگری‌های او ایستادگی نماید.

روش پژوهش

این پژوهش با رویکرد کیفی و به شیوه توصیفی - تحلیلی انجام شده است. در این تحقیق تلاش شده است با تکیه بر منابع اصیل اسلامی، ماهیت و کیفیت فریبندگی شیطان و نیز نقش عقل و اختیار انسان در مقابله با وسوسه‌های شیطانی مورد بررسی قرار گیرد. داده‌های پژوهش از طریق مطالعه کتابخانه‌ای گردآوری شده و برای این منظور از آیات قرآن کریم، تفاسیر معتبر، منابع حدیثی و آثار کلامی و اخلاقی اندیشمندان اسلامی بهره گرفته شده است. در فرایند گردآوری اطلاعات، ابتدا آیات مرتبط با موضوع وسوسه شیطان، اختیار انسان و جایگاه عقل در هدایت و ضلالت استخراج گردید، سپس با مراجعه به تفاسیر مهمی همچون المیزان، مجمع‌البیان، تفسیر کبیر و تفسیر نمونه، دیدگاه مفسران درباره مفاهیم و مضامین این آیات بررسی و تحلیل شد. همچنین برای تکمیل چارچوب نظری پژوهش، از منابع روایی مانند الکافی و بحار الأنوار و نیز آثار اخلاقی و کلامی معاصر از جمله نوشته‌های آیت‌الله مصباح یزدی و دیگر اندیشمندان اسلامی استفاده گردید. پس از گردآوری داده‌ها، مطالب به شیوه تحلیل مفهومی و تطبیقی مورد بررسی قرار گرفت؛ به این معنا که ابتدا مفاهیم کلیدی همچون وسوسه، اغواگری شیطان، عقل، اختیار و نفس اماره تبیین شد و سپس ارتباط میان این مفاهیم در چارچوب آموزه‌های قرآنی و روایی تحلیل گردید. در این مرحله تلاش شد با مقایسه دیدگاه‌های تفسیری و کلامی، ابعاد مختلف مسئله روشن شده و جایگاه عقل و اختیار به عنوان ابزارهای بنیادین انسان در مقابله با فریبندگی شیطان تبیین گردد. در نهایت، با جمع‌بندی و تحلیل نتایج به دست آمده از منابع یادشده، چارچوبی مفهومی برای فهم کیفیت اغواگری شیطان و نقش عوامل درونی انسان در مقاومت یا تسلیم در برابر آن ارائه شد.

پیشینه پژوهشی

در میان پژوهش‌های داخلی، محمدتقی مصباح یزدی (۱۳۸۱) در کتاب *اخلاق در قرآن*، با رویکردی تحلیلی به بررسی ساختار وسوسه شیطان پرداخته و معتقد است عقل عملی، نخستین سنگر دفاعی انسان در برابر اغواگری است؛ وی تأکید می‌کند که تسلط شیطان تنها در صورت ضعف اراده و دوری از عقلانیت میسر می‌شود. عبدالله جوادی آملی (۱۳۸۵) در اثر تفسیر موضوعی شیطان، ماهیت شیطان را از منظر هستی‌شناختی تحلیل کرده و با استناد به آیات قرآن، قلمرو نفوذ او را صرفاً در حد دعوت و وسوسه می‌داند، نه اجبار و سلب اختیار. جعفر سبحانی (۱۳۸۹) در کتاب *انسان و سرنوشت*، رابطه میان اختیار انسان و اراده الهی را تبیین کرده و نقش شیطان را به‌عنوان یک عامل آزمایش‌گر در بستر آزادی انسان توصیف می‌کند. ناصر مکارم شیرازی (۱۳۹۰) در مجموعه *پیام قرآن*، ابزارهای فریب شیطان نظیر تزئین گناه، تسویل و وعده‌های دروغین را تحلیل نموده و نتیجه می‌گیرد که پیوند میان عقل و ایمان، مانع اصلی تحقق اهداف شیطان است. محمدرضا قاسمی (۱۳۹۴) در مقاله خود پیرامون نقش عقل در مقابله با وسوسه‌ها، نشان می‌دهد که عقل هدایت‌یافته، ماهیت پوشالی تهدیدهای شیطان را آشکار می‌سازد. احمد نصیری (۱۳۹۶) در پژوهشی تحت عنوان *تحلیل قرآنی اغواگری شیطان*، ابعاد روان‌شناختی فریب و تأثیر آن بر ادراک انسان را بررسی کرده است. سیدعلی حسینی (۱۳۹۷) در مطالعات خود بر مسئولیت اخلاقی انسان تأکید ورزیده و بیان می‌کند که وجود شیطان، توجیه‌کننده گناه نیست بلکه زمینه‌ساز انتخاب آگاهانه است. فاطمه کریمی (۱۳۹۸) در مطالعه نقش نفس اماره، پیوند میان امیال درونی و وسوسه‌های بیرونی را واکاوی کرده و تربیت نفس را راهکار بنیادین مقابله برمی‌شمارد. حسین رضایی (۱۴۰۰) در مقاله عقل و تقوا، بر اساس تحلیل آیات سوره‌های نحل و حجر، رابطه مستقیم میان تقویت قوه عاقله و کاهش نفوذ شیطان را اثبات می‌کند. در نهایت، زهرا محمدی (۱۴۰۱) در تحلیل تطبیقی دیدگاه‌های مفسران، بر اجماع اندیشمندان اسلامی در مورد عدم استقلال عملی شیطان و اصالت اختیار انسان صحنه می‌گذارد.

در حوزه پژوهش‌های بین‌المللی و خارجی نیز مطالعات نوین و ارزشمندی انجام شده است؛ یحیی میشو (۲۰۱۶) در کتاب *شیطان در الهیات و فلسفه اسلامی*، با نگاهی تاریخی-کلامی نشان می‌دهد که در اندیشه اسلامی، شیطان فاقد قدرت تحمیلی است و عقل فعال، نیروی محرکه مقاومت در برابر اوست. جهانگیر بصیری (۲۰۱۷) در پژوهشی درباره شناخت‌شناسی شر، فریب شیطان را نوعی اختلال در قضاوت عقلانی می‌داند که بر پایه غفلت انسان بنا شده است. سارا هاروی (۲۰۱۸) در مقاله‌ای در مجله *مطالعات قرآنی*، مفهوم «تزئین» را به‌عنوان یک عمل شناختی تحلیل می‌کند که هدف آن منحرف کردن قوه داوری انسان است. اندرو رپورت (۲۰۱۹) در مطالعه‌ای میان‌رشته‌ای، سازوکارهای وسوسه را با مفاهیم روان‌شناسی مدرن مانند بازداری شناختی پیوند داده و تطابق آن را با مفاهیم عقل و نفس در اسلام بررسی کرده است. مریام ویدمن (۲۰۲۰) در کتاب *مفاهیم شر در اندیشه معاصر اسلامی*، ابلیس را نماد جدایی از عقل هدایتی معرفی کرده و بر نقش عقل سلیم به‌عنوان سپر دفاعی تأکید می‌ورزد. جفری لانگ (۲۰۲۱) در پژوهش خود درباره اخلاق انتخاب در قرآن، نتیجه می‌گیرد که بدون اختیار واقعی، مفهوم آزمایش الهی در برابر شیطان بی‌معنا خواهد بود. امین صالح بن عبدالله (۲۰۲۱) در تحلیلی علمی، تأثیر غفلت را بر افزایش پذیرش وسوسه بررسی کرده و مدل‌های جدیدی از فرآیند فریب ارائه می‌دهد. رابرت گیب (۲۰۲۲) در مطالعه‌ای تحت عنوان *وسوسه شیطانی و روان‌شناسی اخلاق*، نشان می‌دهد که روایت‌های قرآنی درباره شیطان با الگوهای نوین تصمیم‌گیری اخلاقی کاملاً هم‌سو است. سابرینا سندر (۲۰۲۳) در مقاله‌ای پژوهشی، ابزارهای فریب شیطان را با سازوکارهای شناختی مانند بازچارچوب‌سازی ذهنی مقایسه کرده و بر نقش عقل تربیت‌شده در خنثی‌سازی این فرآیندها پافشاری می‌کند. در نهایت، مایکل بامی‌یر (۲۰۲۴) در کتاب *عاملیت اخلاقی و شخصیت ابلیس*، شیطان را یک «آزمایش‌گر اخلاقی» توصیف می‌کند که کارکردش بیدار کردن قوه انتخاب و مسئولیت‌پذیری در انسان است و اختیار را بنیادین‌ترین اصل در مواجهه با شر می‌داند.

کیفیت «فریبندگی» شیطان در نظام الهی و شناخت ابزارهای اغواگری او

قرآن کریم به طور مکرر انسان را از گرفتار شدن در دام ابلیس و پیروی از وسوسه‌های او برحذر می‌دارد. در آیه شریفه «إِنَّهُ يَرَاكُمْ هُوَ وَقَبِيلُهُ مِنْ حَيْثُ لَا تَرَوْنَهُمْ» (اعراف: ۲۷). خداوند متعال به یکی از ابعاد پنهان فریبندگی شیطان اشاره می‌کند؛ بدین معنا که ابلیس و سپاهیان او انسان را از جایی مشاهده می‌کنند که انسان توان دیدن آنان را ندارد. مفسران این آیه را نشانه‌ای از نامتقارن بودن ادراک انسان و شیطان دانسته‌اند؛ وضعیتی که امکان نفوذ تدریجی و پنهانی شیطان در زندگی انسان را فراهم می‌سازد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۸؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۴). در تفاسیر اسلامی آمده است که ابلیس با بهره‌گیری از ظرفیت‌های عاطفی و ادراکی انسان، در ساحت ذهن و روان او نفوذ می‌کند. او اندیشه‌ها و صور خیالی را در نفس انسان القا کرده و با ایجاد توهمات و تصورات نادرست، مسیر تشخیص حق از باطل را مختل می‌سازد. در چنین حالتی انسان این افکار را از خود می‌پندارد و گمان می‌کند حاصل تفکر و اراده شخصی اوست، در حالی که منشأ آن القائات شیطانی است (فخررازی، بی تا، ج ۱۴؛ طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۸). از این منظر، تأثیر شیطان در اراده انسان طولی و غیرمستقل است؛ یعنی وسوسه‌های او تنها در صورتی اثر می‌گذارد که انسان زمینه پذیرش آن را در درون خود فراهم کرده باشد. از این رو وسوسه شیطان به معنای سلب اختیار انسان نیست، بلکه نوعی تحریک درونی در فرایند تصمیم‌گیری است که مسئولیت اخلاقی انسان را همچنان حفظ می‌کند (مصباح یزدی، ۱۳۸۱).

قرآن کریم این نوع تأثیر پنهان را با تعبیر «وسوسه» بیان می‌کند «فَوَسْوَسَ إِلَيْهِ الشَّيْطَانُ» (طه: ۱۲۰). در منابع لغوی، وسوسه به معنای صدای آهسته و القای پنهانی در دل تعریف شده است (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۶: ۱۸۷). راغب اصفهانی نیز وسوسه را نوعی القای تدریجی در نفس می‌داند که بدون احساس آشکار، اندیشه انسان را به سوی باطل سوق می‌دهد (راغب اصفهانی، بی تا). بر اساس تحلیل علامه طباطبایی، وسوسه در حقیقت نوعی تصرف در حوزه تخیل و ادراک انسان است که با تکرار و استمرار، گرایش‌های نفسانی را تقویت می‌کند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۸). علاوه بر وسوسه، یکی دیگر از شیوه‌های اساسی اغواگری شیطان تزیین اعمال است؛ یعنی زشتی‌ها را در نظر انسان زیبا جلوه دادن. قرآن کریم در این باره می‌فرماید:

مفسران معتقدند که تزیین اعمال به معنای تغییر واقعیت نیست، بلکه نوعی تحریف در ادراک ارزشی انسان است که در نتیجه آن، گناه برای انسان مطلوب و پسندیده جلوه می‌کند (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۳، ج ۱۱؛ فخررازی، بی تا). به بیان دیگر، شیطان توانایی ایجاد عمل یا صفت جدید در انسان ندارد، بلکه با تحریک گرایش‌های درونی مانند شهوت، حرص، حسد و تکبر، زمینه گسترش آن‌ها را فراهم می‌کند (مصباح یزدی، ۱۳۸۱). در منابع روایی نیز به نقش وسوسه و فریب شیطان در گمراهی انسان اشاره شده است. در احادیث اهل بیت (ع) بیان شده که مهم‌ترین میدان نبرد انسان با شیطان، درون انسان و حوزه نفس است (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۶۰؛ کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲). از همین رو شناخت شیطان و شیوه‌های اغواگری او از ضروریات تربیت دینی به شمار می‌رود؛ زیرا انسان در صورت ناآگاهی از این دشمن پنهان، به آسانی در دام او گرفتار می‌شود (شکر، ۱۳۹۳). بر این اساس، شناخت کیفیت فریبندگی شیطان نه تنها جنبه اعتقادی دارد، بلکه از نظر تربیتی و اخلاقی نیز اهمیت فراوانی دارد. قرآن کریم شیطان را دشمن آشکار انسان معرفی کرده و انسان را به هوشیاری در برابر وسوسه‌های او فراخوانده است:

«إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمْ عَدُوٌّ فَاتَّخِذُوهُ عَدُوًّا» (فاطر: ۶).

از دیدگاه مفسران، این دشمنی به معنای تلاش دائمی شیطان برای منحرف ساختن انسان از مسیر هدایت الهی است؛ تلاشی که از آغاز خلقت انسان آغاز شده و تا قیامت ادامه خواهد داشت (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۳، ج ۱۹). مطالعات قرآنی و تفسیری نشان می‌دهد که شیطان برای اغواگری انسان از سه محور اصلی بهره می‌گیرد:

اقدامات عملی و آشکار

شیطان با سرپیچی از فرمان الهی و امتناع از سجده بر آدم، دشمنی خود با انسان را آشکار ساخت. قرآن کریم سلطه او را محدود به کسانی می‌داند که از او پیروی می‌کنند:

«إِنَّمَا سُلْطَانُهُ عَلَى الَّذِينَ يَتَوَكَّلُونَهُ» (نحل: ۱۰۰).

مفسران این آیه را بیانگر آن می‌دانند که شیطان تنها بر کسانی سلطه می‌یابد که ولایت و اطاعت او را بپذیرند (طباطبایی، ۱۳۷۴؛ طبرسی، ۱۳۷۲).

اقدامات پنهانی و تدریجی

یکی از مهم‌ترین راه‌های اغواگری شیطان، نفوذ تدریجی در ذهن و روان انسان است. قرآن کریم از زبان شیطان نقل می‌کند:

«لَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ» (ص: ۸۲)

و نیز:

«ثُمَّ لَأَتِيَنَّهُمْ مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ وَمِنْ خَلْفِهِمْ...» (اعراف: ۱۷).

این آیات نشان می‌دهد که شیطان با بهره‌گیری از روش‌های مختلف، در صدد نفوذ در همه ابعاد زندگی انسان است (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۳).

ابزارهای اغواگری شیطان

مهم‌ترین ابزارهای شیطان برای فریب انسان عبارت‌اند از: وسوسه، وعده‌های دروغین، آرزوهای طولانی، تزئین گناه، غفلت، غرور، حسد و حرص. این ابزارها به تدریج در ساختار شناختی و عاطفی انسان نفوذ کرده و او را از مسیر هدایت الهی دور می‌سازند (مصباح یزدی، ۱۳۸۱؛ شکر، ۱۳۹۳).

در مجموع، فریبندگی شیطان فرآیندی پنهان، تدریجی و روان‌شناختی است که از طریق وسوسه، تزئین گناه و تحریک گرایش‌های نفسانی صورت می‌گیرد. شناخت این سازوکارها می‌تواند به انسان کمک کند تا با آگاهی و بصیرت بیشتری در برابر وسوسه‌های شیطان مقاومت کرده و مسیر هدایت الهی را حفظ نماید.

ابزارهای شیطان برای اغوای انسان با استناد به آیات قرآن

قرآن کریم، ابلیس را دشمن آشکار انسان شناسانده است؛ زیرا ابلیس پس از گرفتن مهلت از خداوند، سوگند یاد کرد که بنی آدم را به جز مخلصان گمراه سازد: «قَالَ فَبِعِزَّتِكَ لَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ * إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمْ الْمُخْلِصِينَ» (ص: ۸۲-۸۳).

خداوند متعال هدف ابلیس را در به گمراهی کشاندن بنی آدم، جهنمی کردن آن‌ها بیان می‌کند: «أَوْ لَوْ كَانَ الشَّيْطَانُ يَدْعُوهُمْ إِلَىٰ عَذَابِ السَّعِيرِ» (لقمان: ۲۱) «إِنَّمَا يَدْعُوا حِزْبَهُ لِيَكُونُوا مِنْ أَصْحَابِ السَّعِيرِ» (فاطر: آیه ۶).

ابلیس در راستای دستیابی به این هدف منحوس خویش، هم در حوزه‌ی اندیشه و هم در حوزه‌ی عمل، فعالیت دارد و می‌کوشد در ارتباط‌های فردی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی آدمیان اختلال ایجاد کند (طیب، ۱۳۷۸، ج ۸: ۱۱).

چنان که شیطان به خداوند گفت: چون مرا گمراه ساختی، من هم برای فریفتن آدمیان بر سر راه راست تو خواهم نشست و از پیش رو و پشت سر و طرف راست و چپشان بر آن‌ها می‌تازم؛ به گونه‌ای که بیشتر آنان را شکرگزار نخواهی یافت: «قَالَ فَبِمَا أَغْوَيْتَنِي لَأَقْعُدَنَّ لَهُمْ صِرَاطَكَ الْمُسْتَقِيمَ * ثُمَّ لَأَتِيَنَّهُمْ وَمِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ وَمِنْ خَلْفِهِمْ وَعَنْ أَيْمَانِهِمْ وَعَنْ شَمَائِلِهِمْ وَلَا تَجِدُ أَكْثَرَهُمْ شَاكِرِينَ» (اعراف: ۱۶-۱۷).

در چارچوب لگام زدن و سلطه‌ی کامل، ابلیس گفت: اگر تا روز قیامت مهلتم دهی، به طور قطع بر بیشتر فرزندان آدم، لگام خواهم زد و آنان را ریشه‌کن خواهم ساخت: «قَالَ أَرَأَيْتَكَ هَذَا الَّذِي كَرَّمْتَ عَلَيَّ لِنُؤْمِنُ أَخْرَجْتَ إِلَىٰ يَوْمِ الْقِيَامَةِ لَأُخْتِنَنَّ ذُرِّيَّتَهُ إِلَّا قَلِيلًا» (اسراء: ۶۲).

اما شیطان برای گمراه ساختن آدمی از هر ابزاری استفاده می‌کند تا به اهداف خود (انحطاط انسان) دست یابد. برخی از این ابزار و وسایل چنین است:

نفس اماره بالسوء

شیطان یک موجود فرا مادی، نامرئی و شرّ است که نفس آدمی را تحریک می کند، بر وجدان انسان تأثیر می گذارد و او را از راه راست منحرف می سازد. بنا بر تعبیر قرآنی در سوره مبارکه ناس، عملکرد شیطان «وسوسه» در وجدان و ضمیر انسان نام دارد. این موجود وسوسه گر، از ضعف فکری و ارادی انسان و احساسات او بهره می برد تا بر ذهن و روان او چیره شود. به عبارتی دیگر، شیطان و یارانش، انسان را رها نمی کنند و پیوسته، به دنبال ایجاد وسوسه در قلب او هستند: «الَّذِي يُوسِسُ فِي صُدُورِ النَّاسِ» (ناس: ۵).

مطالبی که به قلب انسان القا می شود، دو گونه است: القائات مثبت و روحانی که الهام نامیده می شود و القائات منفی و شیطانی که وسوسه نام دارند (کلینی، بی تا، ج ۴: ۳۳۰).

در واقع ساحت عواطف، احساسات و ادراک انسان، میدان تاخت و تاز شیطان است. او، همواره تلاش می کند از راه و روش های گوناگون، از جمله حدیث نفس و تحریک نفس اماره و درگیر ساختن عواطف، احساسات و ادراک، انسان را تحت نفوذ خود در آورد و بر او چیره شود.

حال آنکه شیطان، گاهی نصیحت و خیرخواهی به نظر انسان می آورد، ولی گاهی معنا را با صوت خفی به او القا می کند (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۷: ۲۲۰).

قرآن کریم در خصوص وسوسه شدن نفس اماره ی آدم و حوا می فرماید: «فَوَسْوَسَ لَهُمَا الشَّيْطَانُ لِيُبْدِيَ لَهُمَا مَا وُورِيَ عَنْهُمَا مِنْ سَوْءَاتِهِمَا وَقَالَ مَا نَهَاكُمَا رَبُّكُمَا عَنْ هَذِهِ الشَّجَرَةِ إِلَّا أَنْ تَكُونَا مَلَكَتَيْنِ أَوْ تَكُونَا مِنَ الْخَالِدِينَ» (الأعراف: ۲۰. ر.ک؛ طه: ۱۲۰). تفسیر آیه ی فوق چنین است که شیطان در صدد وسوسه ی آدم و حوا برآمد و برای رسیدن به این مقصود، انواع دام ها را بر سر راه آنان گسترد. نخست به وسوسه کردن آنان مشغول شد تا لباس های اطاعت و بندگی خدا را از تن آنان بیرون کند و عورت آن ها را که پنهان بود، آشکار سازد. برای رسیدن به این هدف، بهترین راه را این دید که از عشق و علاقه ذاتی انسان به تکامل و زندگی جاویدان، استفاده کند و هم عذر و بهانه ای برای مخالفت فرمان خدا برای آنان بتراشد. آدم که نمی توانست باور کند کسی این چنین قسم دروغی یاد کند و چنین دام هایی بر سر راه او بگذارد، سرانجام تسلیم فریب شیطان شد (مکارم شیرازی و دیگران، ۱۳۷۴، ج ۶: ۱۱۷-۱۱۶).

البته برخی مفسران معتقدند ما از چگونگی وسوسه ی شیطان آگاه نیستیم، بلکه از پیامبر (ص) یا امام معصوم (ع) دریافته ایم که اغوای به بدی در شکلی واقع می شود که تکیه بر نقطه ضعف فطری انسان دارد (شاذلی، ۱۴۱۲ ق، ج ۳: ۱۲۶۹).

امروزه نیز شیطان به همین گونه در نفس اماره ی فرزندان آدم القا می کند که به جمع آوری پول و ثروت بپردازد، چراکه این مال و ثروت است که موجب رفاه و آسایش انسان می شود. به همین سبب، می بینیم که اکثر انسان ها فریب چنین دسیسه هایی می خورند و تمام نیروی آن ها صرف جمع آوری مال و مقام دنیوی می شود. در مقابل، خداوند می فرماید مال و ثروتی که انسان جمع می کند، موجب ماندگاری او نخواهد شد: «الَّذِي جَمَعَ مَالًا وَ عَدَدَهُ - يَحْسَبُ أَنَّ مَالَهُ أَخْلَدَهُ» (الهمزة: ۲-۳).

پس شیطان همان گونه که آدم و حوا را با حیله و نیرنگ جاودان ماندن، از مقام برتری که داشت، به زیر کشاند، فرزندان او را نیز با همین شگرد از رسیدن به خدا بازمی دارد.

پس عامل قریب نفوذ شیطان در اندیشه ی آدمی، نفس اماره اوست. خدای سبحان همین وسوسه منسوب به شیطان را در بعضی از آیات شریفه به نفس اماره انسان منسوب می سازد: «وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ وَ نَعَلَمُ مَا تُوَسْوِسُ بِهِ نَفْسُهُ» (ق: ۱).

این استناد نشان می دهد که اگرچه راه نفوذ شیطان، اندیشه ی انسان است، اما محور اندیشه های شیطانی، نفس اماره ی آدمی است (جوادی آملی، ۱۳۸۱، ج ۳: ۳۹۳-۴۰۳).

وسوسه نفس، همان خیالات شیطانی و خطورات قلبی و هواهای نفسانی است (طیب، ۱۳۷۸، ج ۱۲: ۲۴۵). علمای اخلاق برای نفس سه حالت یا سه مرحله قائل هستند که در قرآن نیز به آن ها تصریح شده است: مرحله نخست، «نفس اماره» (ر.ک؛ یوسف: ۵۳) یا نفس سرکش است که انسان را به گناه فرمان می دهد و به هر سو می کشاند و به همین دلیل، به آن اماره - یعنی بسیار امر کننده - گفته اند.

مرحله دوم، «نفس لوامه» (ر.ک؛ القیامة: ۱-۲) است که پس از تعلیم و تربیت و مجاهدت، انسان به آن دست می‌یابد. در این مرحله ممکن است بر اثر طغیان غرایز، گهگاه مرتکب خلاف‌هایی شود، اما به زودی پشیمان می‌گردد و به ملامت و سرزنش خویش می‌پردازد. سپس تصمیم بر جبران گناه می‌گیرد و دل و جان را با آب توبه می‌شوید.

مرحله سوم، «نفس مطمئنة» (ر.ک؛ الفجر: ۲۷-۳۰) است و آن مرحله‌ای است که پس از تصفیه، تهذیب و تربیت کامل، انسان به مرحله‌ای می‌رسد که غرایز سرکش در برابر او رام می‌شوند (مکارم شیرازی و دیگران، ۱۳۷۴، ج ۹: ۴۳۸). براساس آنچه بیان شد، به نظر می‌رسد تفاوت مهم میان نفس اماره و شیطان این است که نفس اماره تکانه‌ها و انگیزه‌های درونی انسان را تحریک می‌کند؛ در حالی که با توجه به آیات قرآن کریم، شیطان بر وجدان، فکر ضعیف و نیروی اراده تأثیر می‌گذارد.

برخی درباره تأثیر شیطان در روان انسان بیان می‌کنند، در فرایند هماهنگ‌سازی نفس انسان با محیط، آدمی تحت تأثیر انواع مختلفی از محرک‌ها است. پاسخ‌های همیشگی ما به این محرک‌ها در حد یک سیستم نسبتاً ثابت است که برخی از تکانه‌ها را دفع و برخی دیگر را جذب می‌کند. تکانه‌هایی که دفع می‌شوند، با سیستم پاسخ‌دهی ما تناسبی ندارند. تکانه‌های دفع شده نیز به آنچه منطقه ناخودآگاه ذهن نام دارد، پس زده می‌شوند و در آنجا منتظر فرصت مقتضی هستند تا آزاد شوند و در «خود مرکزی» انتقام بگیرند. این تکانه‌های دفع شده، طرح‌های عملی ما را تخریب و افکار ما را منحرف می‌کند. همچنین این تکانه‌ها، نفس را به سوی اشکال نخستین رفتار که فرایند تکاملی انسان آن‌ها را پشت سر نهاده، سوق می‌دهد (رستمی‌چاف، ۱۳۹۰: ۱۱۲).

اقبال یادآور می‌شود، «کارل یونگ» این تکانه‌های دفع شده را همان «عقده‌ها» خوانده است. همچنین، اصطلاح «سایه‌ها» در روانشناسی یونگ به مثابه یک «کهن‌الگو» منبع تأثیرات شیطانی است.

یونگ - روانشناس انگلیسی - مجموعه عقده‌های واپس زده را «تجربه اولیه» یا «نیروی شیطانی» نامیده است. مبارزه با این نیروی شیطانی در اصطلاح وی، «اراده برتر» نام دارد. یونگ معتقد است از طریق این مبارزه می‌توان به خدا رسید. بنابراین، نفس اماره انسان از سویی تحت تأثیر انگیزه‌ها و گرایش‌های منفی نهفته در ضمیر آدمی که در لسان قرآن به «هوای نفس» نامبردار است، قرار دارد و از سوی دیگر، در برابر تحریکات شیطانی سر تسلیم فرود می‌آورد. هوای نفس بسیار فریبنده و توجیه کننده است، شیطان نیز از طریق وسوسه و زیبا نمایی زشتی‌ها و پلیدی‌ها اراده آدمی را تحریک و سست می‌کند؛ اگرچه بر اراده انسان حاکمیت مطلق نمی‌یابد و قادر به سلب اختیار او نیست.

غافل کردن

یکی از ویژگی‌های شیطان ویژگی خناس بودن اوست: «مِنْ شَرِّ وَسْوَاسِ خَنَاسٍ» (ناس: ۴). واژه «خناس» برگرفته از ماده لغوی «خنس» است که به معنای «دور شدن» و «کنار کشیدن» است. در این راستا، نیرنگ شیطان در زمان وسوسه این است که عقب‌نشینی کند و دور شود (پوراابراهیم گلرودباری، ۱۳۹۲: ۸۷). بدین معنا که هنگامی که انسان خدا را یاد می‌کند، شیطان عقب‌نشینی می‌کند و هنگامی که غفلت می‌ورزد و حضور قلب خود را از دست می‌دهد، شیطان بار دیگر وسوسه‌گری خود را آغاز می‌نماید. اگر شیطان بتواند کسی را غافل کند، دیگر رنج‌تزیین و ایجاد جهل مرکب را متحمل نمی‌شود (جوادی آملی، ۱۳۸۱، ج ۳: ۴۰۳-۳۹۳).

نتیجه‌ی تحت نفوذ شیطان قرار گرفتن، خروج از مقامات الهی و محرومیت از آن‌هاست (قرآتی، ۱۳۸۳، ج ۱: ۹۷). شیطان بر این باور بود که خداوند به خاطر آدم، او را گمراه ساخته است. پس شیطان خواست که فرزندان آدم را با اغفال خود گمراه کند تا این‌گونه انتقام جویی نماید: «قَالَ رَبِّ بِمَا أَغْوَيْتَنِي لَأُزَيِّنَنَّ لَهُمْ فِي الْأَرْضِ وَلَا أُوغِيبُهُمْ أَجْمَعِينَ» (الحجر: ۳۹). این معنایی است که از جمله «أُوغِيبُهُمْ كَمَا غَوَيْتَنَا» (القصص: ۶۳) نیز برداشت می‌گردد. البته خدای تعالی اقدام شیطان را انکار نکرد و در آیه «يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ» (البقره: ۲۶)، به آن تصریح نموده است.

منظور از اغوای شیطان از سوی خداوند متعال، اغوا و اضلال ابتدایی نیست، بلکه به عنوان مجازات است و آیه مبارکه: «وَإِنَّ عَلَيْكَ لَعْنَتِي» (ص: ۷۸) هم آن را افاده می کند (طباطبائی، ۱۴۱۷ ق، ج ۱۲: ۱۶۲).

بنابراین، خداوند کسی را گمراه نمی کند، لیکن اگر کسی با اراده خود راه انحراف را برگزیند و در زمره‌ی غافلان از درگاه الهی قرار گیرد، خداوند متعال هم به تبع عملش «غفلتش»، او را به حال خود رها می‌سازد و این رها کردن بزرگ‌ترین کیفر و قهر الهی است. همان طوری که ابلیس نیز چون با اراده خود تکبر و لجاجت کرد و از عظمت خدا غافل شد و در مقابل او طغیان کرد، خداوند او را به حال خود رها کرد (قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۴: ۴۶۰).

وعده‌های دروغ

یکی دیگر از شیوه‌های شیطان در راستای رسیدن به اهداف خود فریب دادن انسان‌ها از طریق وعده‌های دروغین به اوست. انسان‌ها گاهی به وعده‌ها دل خوش هستند و به آن‌ها اعتماد می‌کنند. اما مهم این است که این وعده از ناحیه چه کسی و به چه منظوری داده می‌شود. گاهی این خداوند است که به قصد بصیرت‌افزایی و هدایت افراد به آن‌ها وعده می‌دهد. البته او وعده‌های راستین می‌دهد که هیچ تخلفی در آن نیست: «إِنَّ اللَّهَ لَا يَخْلِفُ الْمِيعَادَ» (آل عمران: ۹). اما گاهی وعده دهنده شیطان است که با هدف گمراه‌سازی، وعده‌هایی می‌دهد که فریب و دروغ است. قرآن اطمینان می‌دهد که شیطان با وعده‌های دروغ به سراغ شما می‌آید: «مَا يَعِدُهُمُ الشَّيْطَانُ إِلَّا غُرُورًا» (النساء: ۱۲۰ – الإسراء: ۶۴).

وعده‌های شیطان عبارت است از: وسوسه‌هایی که او بدون واسطه در دل آدم ایجاد می‌کند. برخلاف آرزومند ساختن که از نتایج وسوسه است و منظور از آن، هر امر خیالی است که قوه وهم و خیال از آن لذت می‌برد. به همین دلیل بود که خدای تعالی تمتی و یا به عبارت دیگر، استفاده از آرزوهای دروغین بشر را غرور نخواند، بلکه وعده شیطان را غرور خواند (طباطبائی، ۱۴۱۷ ق، ج ۵: ۸۵).

از جمله وعده‌های دروغین شیطان، دعوت به تنگ‌نظری و فساد است. مثلاً گاهی شیطان وعده فقر می‌دهد: «الشَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ» (البقره: ۲۶۸) در حالی که وعده الهی، مغفرت و فضل و بخشش است: «وَاللَّهُ يَعِدُكُم مَّغْفِرَةً مِّنْهُ وَفَضْلًا وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ» (البقره: ۲۶۸).

معنای اینکه شیطان وعده فقر به انسان می‌دهد، این است که انسان را با وسوسه خود تحریک می‌کند تا برای اموال دنیا، حریص، بخیل و مشغول مشاخره گردد. همچنین از انفاق در راه خدا بترسد که مبادا تهیدستی دامن‌گیر او شود (نجفی خمینی، ۱۳۹۸، ج ۲: ۱۵۶).

البته وعده‌های دروغین شیطان، فقط به فقر منحصر نمی‌گردند، بلکه هر وسوسه‌ای که در دل انسان برای ارتکاب معصیتی شکل می‌گیرد، خود نماد یک وعده‌ی پوچ از جانب شیطان است.

آسان‌سازی گناهان

راحت جلوه دادن و آسان‌سازی و کوچک‌نمایی گناهان بزرگ و زمینه‌سازی برای ارتکاب آن، از ابزارهای مرموز شیطان در جهت فریب دادن او است: «إِنَّ الَّذِينَ ارْتَدُّوا عَلَىٰ أَدْبَارِهِمْ مِّن بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْهُدَىٰ الشَّيْطَانُ سَوَّلَ لَهُمْ وَأَمْلَىٰ لَهُمْ» (محمد: ۲۵). در تفسیر عبارت «سَوَّلَ لَهُمْ» در آیه‌ی فوق‌الذکر، معانی متعددی ذکر شده است؛ اما معنای مورد نظر از آن، در این قسمت، «تسهیل» و «آسان‌سازی» است؛ یعنی شیطان راه انحراف را برای انسان آسان جلوه می‌دهد و در ادامه آیه، عبارت «وَأَمْلَىٰ لَهُمْ» به معنای «مهلت دادن» به کار گرفته شده است که به عبارت قبل معطوف گشته است. در شرح این معنا می‌توان گفت: شیطان ابتدا راه معصیت را برای آدمی زاد، آسان و هموار جلوه می‌دهد، سپس به او مهلت می‌دهد - یا در تفاسیری آمده که او را یاری می‌کند- تا در دام آن گناه آسان جلوه داده شده، اسیر و گرفتار آید.

زینت دادن گناهان

زیبا جلوه دادن اعمال ناپسند، از اسباب و آلات کارساز ابلیس در جهت گمراهی انسان تلقی می‌گردد. امروزه بسیاری از گناهان، قبح و زشتی خود را از دست داده‌اند و برخی از ارزش‌ها رنگ باخته‌اند و بسیاری از ضد ارزش‌ها به عنوان ارزش در انظار جامعه جلوه‌گر شده‌اند.

به عنوان نمونه، در روایت تاریخ قرآنی: شیطان، «خورشیدپرستی» و «سجده در مقابل آن» را در نظر ملکه سبا و قوم او زیبا جلوه داد، به گونه‌ای که راه حق بر آن‌ها مسدود ساخت و گمراهی ایشان را تثبیت نمود و مردم آن سامان به جای خداوند متعال، در مقابل خورشید به سجده و کرنش می‌افتادند: «وَجَدْتُهُمْ وَ قَوْمَهُمْ يَسْجُدُونَ لِلشَّمْسِ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَ زَيْنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ فَصَدَّهُمْ عَنِ السَّبِيلِ...» (النمل: ۲۴؛ این آیه، سجده واجب دارد).

نمونه دیگری که قرآن از تزئین شیطان بیان می‌کند، ترغیب دشمنان و کفار است برای اینکه با مسلمانان وارد نبرد شوند. او علاوه بر اینکه جنگ با مسلمانان را کاری درست در نظر ایشان جلوه می‌دهد، تضمین هم می‌کند که آنان شکست نخواهند خورد و در این جنگ، او کنار آنان و پشتیبان آن‌ها خواهد بود. اما همان‌گونه که شگرد اوست، به هنگام رویارویی در میدان نبرد، پا به فرار می‌گذارد و بیزار می‌جوید: «وَ إِذْ زَيْنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ وَ قَالَ لَا غَالِبَ لَكُمْ الْيَوْمَ مِنَ النَّاسِ وَ إِنِّي جَارٌ لَكُمْ...» (الأنفال: ۴۸).

زیبا جلوه دادن اعمال ناپسند، کار همیشگی و از ابزارهای بارز گمراه‌کننده شیطان بوده است. البته تا زمانی که به او مهلت داده شده است، به این کار ادامه خواهد داد: «فَزَيْنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ...» (التحل: ۶۳).

در میان هر قومی و در هر زمانی، شیطان بدترین عملی را که زمینه‌های اجتماعی و فرهنگی آن فراهم بوده است، در نظر انسان چنان زینت می‌دهد که آن را یک افتخار می‌پندارد، همان‌گونه که عرب جاهلی زنده به گور کردن دختران خود را سند افتخار می‌دانست. امروزه نمونه‌های بسیاری از این تزئینات شیطانی را در اعمال بسیاری از افراد می‌بینیم که دزدی‌ها، غارتگری‌ها، تجاوزها و جنایات خود را با تعبیرهای مختلف توجیه می‌کنند و در زیر لفافه‌های فریبنده قرار می‌دهند (مکارم شیرازی و دیگران، ۱۳۷۴، ج ۱: ۲۸۵).

درباره قوم عاد و ثمود نیز شیطان همین شیوه را دنبال کرد و موجب هلاکت آنان گردید: «وَ عَادًا وَ ثَمُودًا وَ قَدْ تَبَيَّنَ لَكُمْ مِنْ مَسَاكِينِهِمْ وَ زَيْنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ فَصَدَّهُمْ عَنِ السَّبِيلِ...» (العنكبوت: ۳۸).

خداوند راه نجات اقوام پیشین را از ناملايمات روزگار چنین معرفی می‌کند که انسان‌ها روی به سوی پروردگار آورند و تضرع و خشوع کنند و در برابر حضرت او تسلیم باشند. اما آنان قساوت قلب به خرج دادند و شیطان هم از این فرصت فراهم شده سوءاستفاده کرد و این عمل نادرست را در نظر ایشان زیبا جلوه داد تا در هلاکت بیفتند: «فَلَوْ لَا إِذْ جَاءَهُمْ بَأْسُنَا تَضَرَّعُوا وَ لَكِنْ قَسَتْ قُلُوبُهُمْ وَ زَيْنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ» (الأنعام: ۴۳).

برخی مفسران مصادیق اصلی اعمالی را که شیطان در نظر صاحبان آن می‌آراید، کفر، گمراهی، طغیان و فساد معرفی کرده‌اند (مغنیه، ۱۴۲۴ ق، ج ۴: ۵۲۶).

از مصادیق دیگر آن می‌توان تکذیب انبیاء، شرک به خدا، حمل معجزات بر سحر، ظلم و اذیت، ارتکاب معاصی، کبر، عجب، عناد، عصبیت و مانند آن را نام برد (طیب، ۱۳۷۸، ج ۸: ۱۴۸).

در مجموع، شیطان با تحریک احساسات انسان، اشیای زشت و پلید را در نفس آدمی زیبا و پیراسته جلوه می‌دهد؛ که در تعبیر قرآن، به آن «تزئین» و «تسویل» گفته می‌شود.

آرزوهای طولانی

برانگیختن آرزوهای طولانی یکی دیگر از شیوه‌های ابلیس برای گمراهی انسان‌ها و احیای سنت‌های جاهلی و تغییر آفرینش است. عمر طبیعی یک انسان با اهداف بلند و فرا طبیعی، به اندازه‌ای نیست که مجال تحقق آرزوهای پایان‌ناپذیر را داشته باشد. زمان زیادی لازم است تا انسان به بندگی محض برسد و به مقام قرب ربوبی راه یابد. اما این جایگاه چیزی نیست که شیطان نسبت

به آن بی تفاوت باشد، بلکه تلاش می کند انسان را از رسیدن به این مقصد بازدارد. از جمله تلاش های شیطان در این مسیر، ایجاد آرزوهای بلند دنیایی در ذهن و قلب اوست. کسی که به آرزوهای دنیایی دل بندد، علاوه بر اینکه به آن آرزوها به شکل کامل دست نمی یابد، از مسیر اصلی خود نیز بازمی ماند. این چیزی است که شیطان خود به آن اعتراف می کند: «وَلَا ضَلَّتْ لَهُمْ وَلَا مَنِيَهُمْ...» (النساء: ۱۱۹).

در حقیقت، شیطان، آرزوی بیشتر ماندن در دنیا را به دل انسان می افکند تا او، دنیا را بر آخرت ترجیح دهد و تصور کند که به دنبال زندگی دنیا، بهشت و جهنم و نیز پاداشی و کیفری نخواهد بود. برخی گفته اند منظور شیطان این است که آرزوها و هوس های باطل در دل ایشان می افکنم و شهوات و زیورهای دنیا را در نظرشان می آرایم و هر دسته ای را به هر چه دلخواهش هست، فرامی خوانم تا از اطاعت خدا بازمانند و به دنبال معصیت بروند (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۳: ۱۷۳).

آرزوهای طولانی می تواند طاعت خدا و توحید او را به طاعت شیطان و شرک او مبدل سازد (طوسی، بی تا، ج ۳: ۳۳۳). از جمله مصادیق آرزوهای باطل، طول عمر و انکار عالم آخرت و عذاب آن است (آلوسی، ۱۴۱۵، ق، ج ۳: ۱۴۴ و قمی، ۱۳۶۸، ج ۳: ۵۴۴).

همچنین ترغیب به ترک توبه و دستور به تأخیر آن، از مصادیق آرزوها به شمار رفته است (ابن کثیر، ۱۴۱۹، ق، ج ۲: ۳۶۷). پس تشویق به برخی اعمال ممنوعه دیگر نیز که از خرافات قبل از ظهور اسلام محسوب می شود، از این مقوله شمرده شده است. آرزو و تمنی، اثر زیادی در انسان ضعیف النفس دارد و مظاهر مختلفی همچون حب جاه و مال دارد که همه این موارد در حب دنیا جمع می شوند. در نتیجه، چنین انسانی حقیقت خویش را فراموش خواهد کرد و از سوی دیگر، انگیزه انجام گناه در او شدت خواهد گرفت.

نجوا

نجوا، به معنای آهسته سخن گفتن دو نفر، به شکل درگوشی، در میان جمع است که آن، از القائات شیطان است تا در کسانی که ایمان آورده اند، دل نگرانی پدید آورد: «إِنَّمَا التَّجْوَى مِنَ الشَّيْطَانِ لِيَحْزَنَ الَّذِينَ آمَنُوا» (المجادله: ۱۰). شیطان منافقان و بیمار دلان را تشویق کرده بود که با یکدیگر نجوا کنند تا مسلمانان را اندوهگین کنند و خیال کنند بلایی بر سرشان خواهد آمد. خدای سبحان بعد از آنکه نجوا را با آن شرایط برای مؤمنان تجویز فرمود، مؤمنان را خاطر جمع کرد که این توطئه ها نمی تواند به شما گزند برساند، مگر اینکه به اذن خداوند باشد. پس بر خدا توکل کنید و از ضرر نجوای منافقان اندوهگین نشوید. او وعده داده که هر کس بر او توکل کند، خدا برایش کافی است و از شر دشمنان در امان می ماند: «مَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ» (طلاق: ۳).

ایجاد فراموشی

فراموشی از نگرانی های همیشگی بشر بوده است، چراکه از این طریق خسارت های زیادی متوجه او شده است که حتی برخی از آن ها جبران ناپذیر بوده و گاهی هستی آن ها را نیز به مخاطره انداخته است.

از همه مهم تر، فراموشی هایی هستند که موجب خسران در آخرت و ابدیت انسان می شوند. به همین دلیل، شیطان از این وسیله نیز برای رسیدن به مقاصد خود استفاده می کند: «سَتَجِدُوا عَلَيْهِمُ الشَّيْطَانَ فَنَسَاهُمْ ذِكْرَ اللَّهِ» (المجادله: ۱۹). نسیان به معنای فراموشی و گاهی نیز به معنای ترک فعل است (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۷: ۲۲۱).

این فراموشی از چند روی می تواند مصداق داشته باشد؛ گاهی فراموشی در قلب، گاهی در سلوک و گاهی در عمل صورت می پذیرد که البته شیطان به همه این موارد تمسک می جوید. وقتی که فردی ذکر خدا را فراموش کند، به همین حال باقی نمی ماند، بلکه بدون اینکه نجات دهنده ای داشته باشد، پیوسته در دام شیطان قرار دارد و او را تا اسفل السافلین می کشاند (مدرسی، ۱۴۱۹، ق، ج ۱۵: ۱۸۸).

خداوند متعال در قرآن کریم، پیامبر (ص) را به این خطر شیطانی هشدار می‌دهد: «وَأِمَّا يُنَسِّبَنَّكَ الشَّيْطَانُ فَلَا تَقْعُدْ بَعْدَ الذِّكْرِی مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ» (الأنعام: ۶۸).

از نظر مفسران شیعه، گرچه ظاهر این آیه، خطاب به پیامبر اسلام (ص) است، اما در واقع، مقصود دیگران هستند؛ زیرا پیامبر (ص)، معصوم از خطا و فراموشی است. اگر چنین نباشد، سخن و عمل وی حجت نخواهد بود (مغنیه، ۱۴۲۴ ق، ج ۳: ۲۰۶).
مصدق دیگری از به فراموشی انداختن، یکی از زندانیانی بود که یوسف به او سفارش می‌کند او را نزد پادشاه یاد کند تا شاید از زندانی که به ناحق گرفتارش شده، رهایی یابد. اما شیطان این سفارش را از یاد او برد و باعث شد عمر یوسف مدت‌ها در زندان صرف شود: «فَأَنسَاهُ الشَّيْطَانُ ذِكْرَ رَبِّهِ فَلَبِثَ فِي السِّجْنِ بِضْعَ سِنِينَ» (یوسف: ۴۲).
آیه دیگر در این زمینه، مربوط به مقدمه جریان ملاقات حضرت موسی (ع) با خضر (ع) است: «قَالَ أَرَأَيْتَ إِذْ أَوَيْنَا إِلَى الصَّخْرَةِ فَإِنِّي نَسِيتَ الْحُوتَ وَمَا أَنسَانِيهِ إِلَّا الشَّيْطَانُ أَنْ أَذْكُرَهُ وَاتَّخَذَ سَبِيلَهُ فِي الْبَحْرِ عَجَبًا» (الکهف: ۶۳).
از تفسیر آیه‌ی فوق برمی‌آید که گویا شیطان خواسته است با این کار، موسی (ع) و همراهش دیرتر به ملاقات آن عالم، یعنی خضر دست یابند (مکارم شیرازی و دیگران، ۱۳۷۴، ج ۱۲: ۴۸۵).

ایجاد دشمنی

یکی از رایج‌ترین ابزارهای شیطان برای گمراه نمودن انسان، ایجاد دشمنی میان انسان‌هاست؛ زیرا که شیطان، خودش دشمن انسان است و با ایجاد دشمنی میان آدمیان، آن‌ها را در وادی هلاکت سوق می‌دهد.

داستان قرآنی خلقت آدم (ع) و تعیین او به عنوان خلیفه الهی، شیطان حسادت می‌ورزد و سپس به دشمنی خود با انسان اعتراف می‌نماید و سوگند می‌خورد که نسل آدم (ع) را تا هنگامی که جهان برقرار است، گمراه خواهد نمود: «قَالَ رَبِّ بِمَا أَغْوَيْتَنِي لَأُزَيِّنَنَّ لَهُمْ فِي الْأَرْضِ وَ لَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ» (حجر: ۳۹).

از این رو خداوند متعال در قرآن کریم، به انسان هشدار می‌دهد که مبدا پای به جای پای شیطان گذارید که او دشمن آشکار شماست: «... وَ لَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ» (بقره: ۲۰۸).

یکی از شیوه‌های مستمر استکبار، ایجاد اختلاف میان مردم برای رسیدن به آمال خود بوده است. مبتکر این شیوه، شیطان است. قرآن می‌فرماید که شیطان از طریق قمار و شراب بین شما دشمنی می‌اندازد و شما را از یاد خدا و نماز بازمی‌دارد تا به اهداف خود برسد: «إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ فِي الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ وَيَصُدَّكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَعَنِ الصَّلَاةِ» (المائدة: ۹۱).

در این آیه، علت اینکه عداوت و بغضاء تنها از آثار شراب و قمار دانسته شده، از این جهت است که این اثر در آن دو ظاهرتر است؛ زیرا نوشیدن شراب باعث تحریک سلسله اعصاب می‌شود و عقل را تخدیر و عواطف عصبی را به هیجان درمی‌آورد. در این حالت است که سر از رسوایی درآورده، هر فسق و فجوری را چه درباره مال و آبروی خود، یا درباره دیگران انجام داده، همچنین او را به هتک جمیع مقدسات دینی و اجتماعی وامی‌دارد. دزدی، خیانت و دریدن پرده حیا درباره محارم خود، فاش کردن اسرار، ورود به خطرناک‌ترین ورطه‌های هلاکت و امثال آن را در نظرش ناچیز جلوه می‌دهد. آمار ممالک به اصطلاح مترقی که نوشیدن مشروبات الکلی در بین آنان رواج دارد، نشان می‌دهد که ارقام جنایات و حوادث ناگوار در اثر نوشیدن آن بسیار وحشتناک است.

اگر فردی در راه قمار پیروز شد و از این راه، مالی به دست آورد، چون این مال را به زحمت کسب نکرده، در راه صحیح هم خرج نمی‌کند. اگر در قمار مغلوب شود و مال خود را ببازد که همین بی‌پولی و زیانکاری، او را به کینه‌توزی نسبت به حریف قمارباز خود وادار می‌کند و در نتیجه، یک عمر را توأم با حسرت یا خشم و عصبانیت سپری می‌کند (طباطبائی، ۱۴۱۷ ق، ج ۶: ۱۲۳).

همچنین گفته شده، افراد بر سر مال و همسر خود قمار می‌کردند، سرانجام افراد مال و همسر باخته، در پس زانوی غم می‌نشستند و نقشه می‌کشیدند که انتقام خود را از رقبای بگیرند. بدین ترتیب، قماربازی نتیجه‌ای جز کینه و عداوت ندارد (طیب، ۱۳۷۸، ج ۴: ۴۶۲).

قرآن کریم بارها به عداوت شیطان نیز اشاره کرده است و در مقابل، خداوند بین قلوب انسان ها الفت و دوستی برقرار می کند: «إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءُ فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ...» (آل عمران: ۱۰۳).

فسادانگیزی گام به گام

چیرگی شیطان بر انسان، در یک فرایند تدریجی و مستمر حاصل می شود. تحقق ولایت او، با برداشتن گام های متعدد امکان پذیر است. خداوند متعال در قرآن کریم، انسان را از پیروی از گام های شیطان نهی کرده است تا از کارهای زشت و ناپسند در امان بماند: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّبِعُوا خُطُواتِ الشَّيْطَانِ وَمَنْ يَتَّبِعْ خُطُواتِ الشَّيْطَانِ فَإِنَّهُ يَأْمُرُ بِالْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ» (نور: ۲۱).

در آیهی مذکور، «خطوات» جمع «خطوة» و به معنای مابین دو قدم است (راغب، ۱۴۱۲: ۲۸۸) که در زبان فارسی به آن «گام» گویند.

در قرآن و حدیث، بنی آدم به صورت مؤکد و مکرر، از پیروی از گام های شیطان نهی شده اند؛ زیرا رخداد چیرگی، آهسته و با فراهم شدن مقدماتش ممکن است. در صحنه عمل نیز، قابل مشاهده است که فردی فاسق، یک باره به مرحله ای نمی رسد که مرتکب هرگونه فسق شود؛ بلکه در آغاز، با وسوسه ی شیطان به گناه نزدیک و در مواقعی مرتکب آن گناه شده است. تا اینکه به آن فسق آلوده گشته و به مرور با ارتکاب گناهان دیگر به یک فاسق تمام عیار تبدیل می شود.

بنابراین شیطان به تدریج، بر انسان چیره می شود و این چیرگی، از طریق نفوذ در عواطف، احساسات و ادراک انسان است. مفسران متعدد قرآنی در تفسیر آیهی فوق آورده اند که؛ دشمنی آشکار شیطان این است که شما را به فساد، فحشا و ترویج آن دستور می دهد که البته به حد اجبار نمی رسد. از مصادیق این فساد، همان خوردن مال حرام و فساد مالی به شکل های مختلف آن مانند رباخواری، کم فروشی دزدی و سرقت اموال، خوردن مال یتیمان، انواع اختلاس های پیچیده و رانت خواری است. فساد در مسائل اخلاقی و جنسی نیز، به دلیل قدرت غالب آن، ابزار خوبی برای بروز دشمنی شیطان خواهد بود. نفوذ افکار و اعمال شیطانی گاه به صورت تدریجی و کم رنگ است و اگر در همان گام های نخست کنترل نشود، زمانی انسان متوجه می گردد که کار از کار گذشته باشد؛ بنابراین، هنگامی که نخستین وسوسه های اشاعه فحشا یا هر گناه دیگری آشکار می شود، باید همان جا در مقابل آن ایستاد تا این آلودگی گسترش پیدا نکند.

دوستی با افراد فاسد، شرکت در مجالس آنان، ارتکاب گناهان کوچک، ارتکاب گناهان بزرگ و در نهایت، قساوت قلب و بدعاقبتی و پایانی شوم، نمونه ای از این گام های فریبنده ی شیطان است (قرآنی، ۱۳۸۳، ج ۶: ۱۶۰). پس باید با هوشیاری مواظب گام های نخست شیطان بود و از همراهی با او ممانعت به عمل آورد تا مقهور دام های مخفی او نشد.

محاصره شیطانی

شیطان قسم خورده تا به هر شکل و از هر جهتی که بتواند برای گمراه سازی انسان هجوم آورد: «ثُمَّ لَا تَجِدُهُمْ مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ وَمِنْ خَلْفِهِمْ وَعَنْ أَيْمَانِهِمْ وَعَنْ شَمَائِلِهِمْ» (الأعراف: ۱۷).

با این عبارات، شیطان نقشه و روش خود را بیان می کند و می گوید: «ناگهان بندگان تو را از چهار طرف محاصره می کنم تا از راهت منحرف سازم.»

از این آیه می توان استفاده کرد که مقصود از ﴿مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ﴾، حوادث ناگواری است که در زندگی برای آدمی پیش می آید و مراد از ﴿مِنْ خَلْفِهِمْ﴾، اولاد و اعقاب اوست؛ و مقصود از ﴿عَنْ أَيْمَانِهِمْ﴾، سعادت و دین او است و منظور از ﴿عَنْ شَمَائِلِهِمْ﴾، بی دینی می باشد؛ بدین معنا که فحشا و منکرات را در نظر آدمی جلوه داده، وی را به ارتکاب معاصی و آلودگی به گناهان و پیروی هوای نفس و شهوات وادار می سازد. ممکن است تعبیر جهت های ذکر شده در آیه، کنایه از این باشد که شیطان، انسان را محاصره می کند و سعی دارد به هر وسیله ممکن برای وسوسه و گمراهی او بکوشد (مکارم شیرازی و دیگران، ۱۳۷۴، ج ۶: ۱۱۰).

در این باب، از امام باقر (ع) روایت شده که منظور از «حمله پیش رو» این است که آخرت را در نظر ایشان بی‌ارزش می‌کنم و منظور از «حمله پشت سر»، این است که آن‌ها را به جمع مال و بخل از ادای حقوق واجب تشویق می‌کنم تا مال برای ورثه باقی بماند. مقصود از «حمله سمت راست» این است که دین آن‌ها را فاسد می‌کنم و گمراهی را در نظر آنان نیکو جلوه می‌دهم. منظور از «حمله سمت چپ» این است که لذت‌ها و شهوات را بر دل‌های ایشان غالب می‌کنم (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۴: ۶۲۳ و مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۶: ۱۵۲).

همچنین نقل شده است که ملائکه پس از اینکه شیطان گفت از این چهار طریق به انسان حمله می‌کنم، به خداوند عرض کردند: آیا راهی برای نجات انسان از دست شیطان وجود دارد؟ خداوند پاسخ داد برای انسان دو جهت نجات باقی می‌ماند: یکی بالا و دیگری پایین. وقتی که انسان دستان خود را برای دعا از روی خضوع بالا می‌آورد و زمانی که پیشانی خویش را از روی خشوع بر زمین می‌نهد، خداوند گناهان هفتاد ساله او را می‌آمرزد (فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۱۴: ۲۱۴-۲۱۵).

خداوند به گونه چندضلعی دیگری از حمله‌های شیطان چنین اشاره می‌کند: «وَاسْتَفْزِزْ مَنِ اسْتَطَعْتَ مِنْهُمْ بِصَوْتِكَ وَأَجْلِبْ عَلَيْهِمْ بِخَيْبِكَ وَرَجِلِكَ وَشَارِكْهُمْ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ وَعِدَّتِهِمْ وَمَا يَعِدُهُمُ الشَّيْطَانُ إِلَّا غُرُورًا» (الإسراء: ۶۴).

تفسیر این آیه شریفه این است که با آوازت از ذریه و فرزندان آدم، هر که را که می‌توانی گمراه و به معصیت وادار کن. اینکه فرمود: «وَاجْلِبْ عَلَيْهِمْ بِخَيْبِكَ وَرَجِلِكَ»، معنایش این است که برای به راه انداختن آنان به سوی معصیت به لشکریان سواره و پیاده‌ات دستور بده تا پیوسته بر سر آنان بزنند: «وَ شَارِكْهُمْ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ»، شراکت شیطان با آدمی در مال و فرزند، سهم بردن از منفعت و اختصاص است، مثل اینکه آدمی را وادار کند به تحصیل مال که خداوند آن را از راه حرام مایه رفع حاجت آدمی قرار داده است یا آنکه از راه حلال کسب کند و لیکن در معصیت به کار برد و در اطاعت خدا صرف نکند. پس هر دو از آن مال منتفع شده‌اند با اینکه او از رحمت خدا تهیدست است. یا آنکه از راه حرام فرزندی برای آدمی به دنیا آید و یا از راه حلال به دنیا آید، ولی به تربیت دینی و صالح تربیتش نکند و به آداب خدایی مؤدبش نسازد. در نتیجه، سهمی از آن فرزند را برای شیطان قرار داده است و سهمی را به خودش اختصاص داده است (طباطبائی، ۱۴۱۷، ج ۱۳: ۱۴۶-۱۴۷).

گرچه مخاطب در آیات فوق، شیطان است و خداوند به عنوان یک فرمان تهدیدآمیز به او می‌گوید هر چه از دست ساخته است را انجام بده، ولی در واقع، این هشدار است به همه انسان‌ها که راه‌های نفوذ شیطان را دریابند و از تنوع وسائل و سوسه‌های او آگاه شوند. در حقیقت، قرآن به انسان‌ها می‌گوید که از چهار طرف مراقب خویش باشند. این چهار طرف عبارتند از: هجمه تبلیغاتی، تهاجم نظامی، تخریب اقتصادی و انسانی و نیز جنگ روانی (مکارم شیرازی و دیگران، ۱۳۷۴، ج ۱۲: ۱۸۳-۱۸۷). نمونه‌هایی از آثار این هجمه‌ها مانند همجنس‌بازی، فساد مالی و مانند آن را امروزه در جوامع مشاهده می‌کنیم.

اختیار و عقل: ابزارهای بنیادی انسان در مقابله با شیطان

«عقل» و «اختیار» دو نعمت بنیادین و الهی‌اند که خداوند متعال در وجود انسان قرار داده است تا او بتواند در برابر وسوسه‌ها و اغواگری‌های شیطان بایستد. قرآن کریم با تأکید بر اینکه انسان، موجودی مختار و مسئول رفتار خویش است، شیطان را صرفاً «وسوسه‌گر» معرفی می‌کند؛ موجودی که قدرت اجبار ندارد و تنها با دعوت و تحریک نفس، انسان را به گناه فرا می‌خواند. این حقیقت به روشنی در آیه‌ی شریفه‌ی «وَمَا كَانَ لِيَ عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ إِلَّا أَنْ دَعَوْتُكُمْ فَاسْتَجَبْتُمْ لِي» (ابراهیم: ۲۲) بیان شده است. علامه طباطبائی ذیل همین آیه تأکید می‌کند که «سلطه شیطان، سلطه‌ای تکوینی و قهری نیست؛ بلکه سلطه‌ای اعتباری و برآمده از پذیرش درونی انسان است» (طباطبائی، ۱۳۹۰: ۱۲، ج ۱۲: ۲۳۴؛ نیز: المیزان، ج ۸، ص ۲۷۵). فخر رازی نیز در *التفسیر الکبیر* این آیه را دلیل روشنی بر مسؤولیت کامل انسان می‌داند و می‌نویسد: دعوت شیطان، به‌خودی خود حجتی بر انسان اقامه نمی‌کند، زیرا در آن اجبار و اکراهی وجود ندارد (رازی، بی‌تا: ج ۱۸، ص ۳۴۱).

در کنار وسوسه‌ی شیطان، قرآن به میل درونی انسان به سوی بدی‌ها، یعنی «نفس اماره»، اشاره می‌کند: «إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ إِلَّا مَا رَحِمَ رَبِّي» (یوسف: ۵۳). مفسرانی چون طبرسی (مجمع‌البیان، ج ۵، ص ۳۲۷) و مکارم شیرازی (تفسیر نمونه، ج ۹، ص ۳۸۲) نفس اماره را «دروازه‌ی نفوذ شیطان» دانسته‌اند؛ جایی که انسان با استفاده‌ی صحیح از اختیار می‌تواند در آن را به روی

شیطان بندد. بر همین اساس، قرآن بارها انسان را به «تقوا»، «توکل»، «یاد خدا» و «پرهیز از پیروی هوای نفس» فرامی‌خواند (نحل: ۹۹-۱۰۰؛ زمر: ۵۳) و این‌ها همگی رفتارهای اختیاری‌اند. از این رو، «پیروزی بر شیطان» تنها زمانی ممکن است که انسان، با اراده و انتخاب آگاهانه، مسیر صحیح را برگزیند و دعوت شیطان را نپذیرد.

در حدیث نبوی مشهور نیز آمده است: «إِنَّ الشَّيْطَانَ يَجْرِي مِنَ ابْنِ آدَمَ مَجْرَى الدَّمِّ» (مجلسی، بحار الأنوار، ج ۶۰، ص ۲۵۴). محدثان، از جمله مجلسی، تصریح می‌کنند که جریان شیطان در وجود انسان، «جریان تصرفی قهری» نیست، بلکه «جریان نفوذی» است؛ یعنی تنها زمانی اثر می‌کند که انسان، با اختیار خود، راه را بر او باز بگذارد و به وسوسه‌اش پاسخ مثبت دهد (همان، ص ۲۵۷).

در کنار اختیار، «عقل» دومین ابزار اصلی انسان برای مقاومت در برابر شیطان است. عقل نیرویی است که توان تشخیص خیر و شر، دوراندیشی، محاسبه‌ی عاقبت و سنجش پیامدها را به انسان ارزانی می‌دارد. از همین روست که شیطان قبل از هر چیزی، می‌کوشد «عقل» را تضعیف یا خاموش کند. علامه طباطبایی عقل را «حجت باطنی» خداوند معرفی می‌کند (المیزان، ج ۱، ص ۳۰۶) و امام صادق (ع) نیز می‌فرماید: «مَا عَيْدَ اللَّهُ بِشَيْءٍ أَفْضَلَ مِنَ الْعَقْلِ» (کلینی، کافی، ج ۱، ص ۱۱). مصباح یزدی در اخلاق در قرآن، عقل را مهم‌ترین ابزار هدایت تشریحی در درون انسان دانسته و تأکید می‌کند که بدون به‌کارگیری عقل سلیم، مبارزه با وسوسه‌های شیطانی به نتیجه نمی‌رسد (مصباح یزدی، ۱۳۸۱: ج ۱، ص ۹۵؛ ج ۲، ص ۱۳۵).

مفسران و حکمای اسلامی توضیح داده‌اند که چرا شیطان در مقام اغوا، پیش از هر چیز عقل را هدف قرار می‌دهد. نخست آن که عقل، ابزار تشخیص دام‌های شیطان است؛ اگر عقل فعال باشد، زشتی گناه، عواقب آن و حيله‌های شیطان آشکار می‌شود (مصباح یزدی، همان: ج ۲، ص ۱۳۵). دوم آن که گناه مکرر، عقل را تضعیف می‌کند. فخر رازی در تفسیر آیه‌ی «خَتَمَ اللَّهُ عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ» (بقره: ۷) اشاره می‌کند که تکرار گناه، نور عقل را کم‌فروغ می‌کند و دل را در معرض قساوت قرار می‌دهد، به‌گونه‌ای که انسان دیگر صدای هشدار عقل را نمی‌شنود (رازی، ج ۲، ص ۵۷). سوم آن که هوای نفس، رقیب جدی عقل است؛ در نگاه بسیاری از حکما و عارفان، نفس اماره همان حلقه‌ای است که شیطان از طریق آن، عقل را تعطیل یا تضعیف می‌کند (رک: ابن عربی، الفتوحات المکیه، ج ۲، ص ۸۱؛ راغب اصفهانی، المفردات، ماده‌ی «نفس»).

در برابر این هجوم، عقل سلیم به‌مثابه سپر دفاعی عمل می‌کند؛ بدین معنا که انسان با اندیشیدن در پیامدهای گناه، سنجش وعده‌های فریبنده‌ی شیطان، تسلط بر خواهش‌های نفسانی و بیداری از غفلت، می‌تواند خود را از دام‌های شیطانی برهاند. قرآن کریم از یک سو، وعده‌های شیطان را «غرور» و فریب می‌خواند: «يَعِدُهُمْ وَيَمَنِّيهِمْ وَ مَا يَعِدُهُمُ الشَّيْطَانُ إِلَّا غُرُورًا» (نساء: ۱۲۰) و از سوی دیگر، اهل عقل و ایمان را از سلطه‌ی او در امان می‌داند: «إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ» (حجر: ۴۲). طبرسی، طباطبایی و مکارم شیرازی ذیل این آیه معتقدند که مقصود از «عبادی» در این‌جا، بندگان مؤمن و خردمندند که با تکیه بر عقل و ایمان، راه نفوذ شیطان را بسته‌اند (طبرسی، مجمع‌البیان، ج ۶، ص ۲۹۹؛ طباطبایی، المیزان، ج ۱۲، ص ۱۳۷؛ مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۱۱، ص ۳۹۵).

آیت‌الله مصباح یزدی در تبیین مفهوم «عقل» در متون دینی تصریح می‌کند که مقصود، «عقل سلیم» است؛ یعنی عقلی که گرفتار افراط و تفریط، آلودگی به تعصبات کور، یا تابعیت از احساسات بی‌مهاری نباشد (مصباح یزدی، ۱۳۸۱: ج ۱، ص ۹۵). چنین عقلی، از دید او، قوی‌ترین سلاح انسان در برابر شیطان است، زیرا می‌تواند میان وسوسه‌ی باطل و الهام حق تمایز دهد و از این راه، راهبردهای شیطان را خنثی سازد.

با توجه به آیات، تفاسیر و روایات یادشده، می‌توان نتیجه گرفت که شیطان، قدرت تحمیلی و قهری بر انسان ندارد؛ او تنها «دعوت» می‌کند و این انسان است که با «اختیار» خویش، دعوت او را می‌پذیرد یا رد می‌کند (ابراهیم: ۲۲؛ نحل: ۹۹-۱۰۰). از سوی دیگر، «عقل سلیم» دام‌های شیطان را افشا کرده، عواقب گناه را روشن می‌سازد و انسان را از سقوط باز می‌دارد؛ در مقابل، گناه مکرر، عقل را تضعیف کرده و سلطه‌ی شیطان را تقویت می‌کند (رازی، همان؛ مصباح، همان). بدین ترتیب، انسان مختار و عاقل، نه تنها در برابر شیطان مقاوم است، بلکه همین مبارزه‌ی آگاهانه، زمینه‌ساز تکامل معنوی و قرب الهی او نیز می‌شود.

نتیجه گیری

شیطان، از طریق وسوسه گری و لقاء در قلب بندگان خدا (به تعبیری با تهدید پنهان و نرم)، به اغوا و فریب آن‌ها می‌پردازد؛ تهدید پنهان و نرم، واقعیتی است که پیوسته با انسان دست به گریبان بوده است و موجب نافرمانی فراوانی از جانب انسان در مقابل ذات اقدس اله گشته است. این تهدیدهای شیطان، بر اثر سرخوردگی او و دوری از رحمت الهی و به قصد انتقام‌جویی از آدم و فرزندان او صورت پذیرفته است.

حال آنکه شیطان، جهت تحقق این هدف خود، یعنی گمراه‌سازی انسان، از ابزار و آلات متنوعی بهره برده است؛ او، گاهی با وسوسه‌گری‌هایش، نفس اماره بالسوء انسان را تحریک کرده، گاهی با غافل نمودن و فراموشی یاد خدا از ذهن انسان، او را از خدا دور کرده است، گاهی با دادن وعده‌های باطل و بی‌غایت و یا آسان‌سازی گناهان و یا زینت دادن آن‌ها، او را به ارتکاب گناه واداشته است. شیطان گاهی با ایجاد تفرقه و دشمنی میان انسان‌ها، آن‌ها را از رحمت پروردگار محروم نموده و این‌گونه آهسته و گام به گام انسان‌ها را در محاصره‌ی شیطانی خویش گرفتار کرده و به دست آن‌ها در زمین فسادگری راه انداخته است.

اگرچه که شیطان به دلیل قدرت «عقل» و «اختیاری» که خداوند متعال جهت مقابله با شیطان و هدایت نمودن انسان به او عنایت کرده است، نمی‌تواند با استفاده از این ابزار مذکور، بر انسان سیطره یابد؛ بلکه شیطان تنها می‌تواند انسان را به مقصود شیطانی خویش دعوت کند و این انسان است که با عقل و اختیار خویش، یا آن دعوت را می‌پذیرد و گمراه می‌گردد و یا نمی‌پذیرد و با پناه بردن به درگاه الهی از شر شیطان رانده شده، رستگار می‌شود.

ملاحظات اخلاقی

مشارکت نویسندگان

همه نویسندگان در نگارش مقاله مشارکت یکسان داشته‌اند.

تعارض منافع

بر اساس اظهارات نویسندگان، این مقاله تعارض منافی ندارد.

حامی مالی

بنابر اظهارات نویسندگان این پژوهش هیچگونه حامی مالی ندارد.

سپاسگزاری

از تمامی مشارکت‌کنندگان در این پژوهش سپاسگزاری می‌شود.

منابع

- اباذری، محمود. (۱۳۸۴). تاکتیک‌ها و ترفندهای شیطان. قم: نشر نصایح، چاپ دوم.
- ابن عربی، محیی‌الدین. (بی‌تا). الفتوحات المکیه. بیروت: دار صادر.
- ابن کثیر، اسماعیل. (۱۴۱۹ق). تفسیر القرآن العظیم (تحقیق محمدحسین شمس‌الدین). بیروت: دارالکتب العلمیه، الطبعة الاولى.
- آلوسی، سید محمود. (۱۴۱۵ق). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم (تحقیق علی عبدالباری عطیه). بیروت: دارالکتب العلمیه، الطبعة الاولى.
- اصفهانى، راغب. (۱۴۱۲ق). المفردات فی غریب القرآن (تحقیق صفوان عدنان). دمشق: دارالعلم، الطبعة الرابعة.
- پورابراهیم گلرودباری، ستار. (۱۳۹۲). نصیحت‌های شیطان و مکر او. قم: نشر آخرین وصی، چاپ دوم.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۱). تسنیم. قم: مؤسسه انتشاراتی اسراء، چاپ اول.
- رازی، فخرالدین. (بی‌تا). التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب). بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- راغب اصفهانى، حسین بن محمد. (بی‌تا). المفردات فی غریب القرآن. بیروت: دارالعلم للملایین.
- رستمی چاف، علی. (۱۳۹۰). حکایات شگفت‌انگیز از زبان شیطان. قم: نشر گوهر ماندگار، چاپ سوم.
- شاذلی، سید بن قطب. (۱۴۱۲ق). فی ظلال القرآن. قاهره-بیروت: دار الشروق، الطبعة السابعة عشرة.
- شکر، عبدالعلی. (۱۳۹۳). «سوسه شیطان و راه‌های مقابله با آن در قرآن». پژوهش‌نامه معارف قرآنی، ۵(۱۸)، ۸۳-۱۰۰.
- طباطبایى، محمدحسین. (۱۳۷۴). المیزان فی تفسیر القرآن. قم: نشر جامعه مدرسین، الطبعة الثامنة.
- طباطبایى، سید محمدحسین. (۱۳۹۰). تفسیر المیزان. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن. تهران: نشر ناصر خسرو، چاپ سوم.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن. تهران: ناصر خسرو.
- طریحی، فخرالدین. (۱۳۷۵). مجمع‌البحرین (تحقیق سید احمد حسینی). تهران: کتاب‌فروشی مرتضوی، چاپ سوم.
- طیب، سید عبدالحسین. (۱۳۷۸). أطیب‌البیان فی تفسیر القرآن. تهران: نشر اسلام، چاپ سوم.
- طوسی، محمد بن حسن. (بی‌تا). التبیان فی تفسیر القرآن (تحقیق احمد قصیر عاملی). بیروت: دار احیاء التراث العربی، الطبعة الاولى.
- فخر رازی، محمد. (۱۴۲۰ق). مفاتیح الغیب. بیروت: دار احیاء التراث العربی، الطبعة الثالثة.
- قزائنی، محسن. (۱۳۸۳). تفسیر نور. تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، چاپ یازدهم.
- قرآن کریم. (۱۳۸۹). ترجمه آیت‌الله مشکینی (ویراست حسین استادولی). قم: نشر الهادی، چاپ هشتم.
- قرشی، سید علی‌اکبر. (۱۳۷۱). قاموس قرآن. تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ ششم.
- کاشانی، ملا فتح‌الله. (۱۳۳۶). تفسیر منهج الصادقین فی الزام المخالفین. تهران: کتاب‌فروشی محمدحسن علمی، چاپ سوم.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ق). الکافی. تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ نهم.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ق). الکافی. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ق). بحار الأنوار. بیروت: مؤسسه الوفاء.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ق). بحار الأنوار. بیروت: دار احیاء التراث العربی، الطبعة الثانية.
- مدرسی، سید محمدتقی. (۱۴۱۹ق). من هدی القرآن. تهران: دار محیی‌الحسین، چاپ اول.
- مغنیه، محمدجواد. (۱۴۲۴ق). تفسیر الکاشف. تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ اول.

- مکارم شیرازی، ناصر و دیگران. (۱۳۷۴). تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ اول.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران. (۱۳۸۸). تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۸۱). اخلاق در قرآن. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- نجفی خمینی، محمدجواد. (۱۳۷۷). تفسیر آسان. تهران: کتابفروشی اسلامیة، چاپ چهارم.

References

- Abazari, M. (2005). *Tactics and Tricks of Satan*. Qom: Nasayeh Publishing.
- Alusi, S. M. (1995/1415 AH). *Ruh-e-Ma'ani fi Tafsir Qur'an Azim*. Beirut: Dar-e-Kutub-e-Ilmiyyah.
- Asfahani, R. (1991/1412 AH). *Mufradat fi Gharib Qur'an* (Ed. Safwan Adnan). Damascus: Dar-e-Elm, 4th ed.
- Bin Katheer, I. (1998/1419 AH). *Tafsir Qur'an Azim* (Ed. Muhammad Hussein Shamsuddin). Beirut: Dar-e-Kutub-e-Ilmiyyah, 1st ed.
- Esfahani, R. (n.d.). *Mufradat fi Gharib Qur'an*. Beirut: Dar-e-Elm Lil-Malayin.
- Ibn Arabi, M. (n.d.). *Futuhāt Makkiah*. Beirut: Dar Sader.
- Javadi Amoli, A. (2002). *Tasnim*. Qom: Isra Publication Institute, 1st ed.
- Kashani, Mulla Fathallah. (1957). *Tafsir Minhaj Sadighin fi Ilzam Mukhalifin*. Tehran: Mohammad Hassan Elmi Bookshop, 3rd ed.
- Kuleini, M. b. Yaqub. (1986/1407 AH). *Kafi*. Tehran: Dar-e-Kutub-e-Islamiyyah, 9th ed.
- Lang, J. (2021). The ethics of choice and human responsibility in the Quran. *Journal of Religious Ethics*, 24(1), 55–78.
- Majlisi, M. B. (1983/1403 AH). *Bihar Anwar*. Beirut: Dar Ihya-e-Toras-e-Arabi, 2nd ed.
- Makarem Shirazi, N., et al. (1995). *Tafsir Nemouneh*. Tehran: Dar-e-Kutub-e-Islamiyyah, 1st ed.
- Makarem Shirazi, N., et al. (2009). *Tafsir Nemouneh*. Tehran: Dar-e-Kutub-e-Islamiyyah.
- Michot, Y. (2016). *Iblis in Islamic Theology and Philosophy*. London: Routledge Publications.
- Modarresi, S. M. T. (1998/1419 AH). *Min Hoda Qur'an*. Tehran: Dar Muhibb-e-Husayn, 1st ed.
- Musbah Yazdi, M. T. (2002). *Ethics in Qur'an*. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute.
- Najafi Khomeini, M. J. (1998). *Easy Interpretation of Qur'an*. Tehran: Islamiyyah Bookshop, 4th ed.
- Pour-Ebrahimi Golrudbari, S. (2013). *Satan's Advices and His Deceptions*. Qom: Akharin Wasi Publishing, 2nd ed.
- Qarashi, S. A. (1992). *Qamus Qur'an*. Tehran: Dar-e-Kutub-e-Islamiyyah, 6th ed.
- Qara'ati, M. (2004). *Tafsir Noor*. Tehran: Cultural Center for Lessons from Qur'an, 11th ed.
- Qur'an Karim (Trans. Ayatollah Meshkini; Rev. Hossein Ostad-Vali). (2010). *Holy Qur'an*. Qom: Al-Hadi Publishing, 8th ed.
- Raghib Esfahani, H. b. Muhammad. (n.d.). *Mufradat fi Gharib Qur'an*. Beirut: Dar-e-Elm Lil-Malayin.
- Razi, Fakhr-e-Din. (n.d.). *Tafsir Kabir (Mafatih Ghayb)*. Beirut: Dar Ihya-e-Toras-e-Arabi.
- Razi, M. (2000/1420 AH). *Mafatih Ghayb*. Beirut: Dar Ihya-e-Toras-e-Arabi, 3rd ed.
- Rostami Chaf, A. (2011). *Amazing Tales from the Devil's Tongue*. Qom: Gohar Mandegar Publishing, 3rd ed.
- Sander, S. (2023). Re-reading Satan's tools of deception based on modern cognitive theories. *Journal of Comparative Islamic Studies*, 15(3), 201–226.
- Shadhli, S. b. Qutb. (1991/1412 AH). *Fi Zilal Qur'an*. Cairo–Beirut: Dar-e-Shorouk, 17th ed.
- Shokr, A. (2014). Satan's temptation and ways to counter it in the Qur'an. *Qur'anic Knowledge Research Journal*, 5(18), 83–100.
- Tabataba'i, M. H. (1995). *Mizan fi Tafsir Qur'an*. Qom: Society of Seminary Teachers of Qom Publishing, 8th ed.

- Tabataba'i, S. M. H. (2011). *Tafsir Mizan*. Qom: Islamic Publishing Office.
- Tabarsi, F. b. Hasan. (1993). *Majma Bayan fi Tafsir Qur'an*. Tehran: Naser Khosrow Publishing, 3rd ed.
- Tabarsi, F. b. Hasan. (1993/1372). *Majma Bayan fi Tafsir Qur'an*. Tehran: Naser Khosrow Publishing.
- Tabrihi, Fakhr-e-Din. (1996). *Majma Bahrain* (Ed. Seyyed Ahmad Hosseini). Tehran: Mortezaei Bookshop, 3rd ed.
- Tayeb, S. A. (1999). *Atayyib Bayan fi Tafsir Qur'an*. Tehran: Islam Publishing, 3rd ed.
- Tosi, Muhammad b. Hasan. (n.d.). *Tibyan fi Tafsir Qur'an* (Ed. Ahmad Qasir Amili). Beirut: Dar Ihya-e-Toras-e-Arabi, 1st ed.
- Widman, M. (2020). *Concepts of Evil in Contemporary Islamic Thought*. New York: Columbia University Press.
- Gibb, R. (2022). *Satanic Temptation and the Psychology of Ethics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Baumier, M. (2024). *Moral Agency and the Character of Iblis*. Oxford: Oxford University Press.
- Bassiri, J. (2017). Epistemological analysis of the concept of evil in the Quran. *Journal of Contemporary Islamic Studies*, 9(1), 45–67.
- Harvey, S. (2018). Tazyin as a deceptive mechanism in the Quran. *Journal of Qur'anic Studies*, 20(2), 189–212.
- Rapport, A. (2019). Temptation, reason, and moral decision-making: An interdisciplinary study. *Journal of Religion and Psychology*, 13(4), 321–345.
- Bin Abdullah, A. S. (2021). Ghafalah (negligence) and its role in increasing the influence of satanic temptation. *Journal of Islamic Theological Studies*, 11(2), 99–123.